

Армен ЖАРНОСКИ
Институт за национална историја, Скопје
armenzarnoski@yahoo.com

ДВА ИСТОРИОГРАФСКИ НАРАТИВИ ЗА БОГОМИЛСТВОТО НА БАЛКАНОТ: ДИСПЕРЗИЈА НА ТЕОЛОШКИТЕ УЧЕЊА КАЈ БАЛКАНСКИТЕ БОГОМИЛСКИ ЗАЕДНИЦИ (X-XV ВЕК)

Апстракт. – Предмет на оваа статија се некои историографски контроверзи околу теолошката природа на богомилските заедници на Балканот во периодот од X до XV век. Преку изложување на автентичните историски извори и применување на херменевтички и аналитичко-синтетички метод во однос на истите, доаѓаме до заклучок дека балканските богомилски заедници во наведениот петвековен период во основа споделувале заедничка теологија, и елементите на истата биле неортодоксната христологија, мистицизмот и гностицизмот. Ова ја потврдува тезата дека со извесни формални измени теологијата на балканските богомилски заедници имала континуитет во периодот од појавата до губењето од историската сцена на ова движење и учење.

Клучни зборови. – богомилски заедници на Балканот, неортодоксна христологија, мистицизам, гностицизам, историографски контроверзи.

Појавувајќи се на крајот од X век на територијата на Првото Бугарско Царство (Македонија и Тракија) како продолжение на малоазиските неортодоксни учења масилијанство и павликијанство, богомилството прераснува во масовно теолошко учење и политичко движење кое со извесни измени во теолошка и обредна смисла се раширило низ безмалку целиот Балкански Полуостров и опстоило до XV век. Ова теолошко учење прераснало во сериозен политички елемент кој во голема ме-

ра влијаел врз историскиот тек на настаните на оваа територија. Оттука, истото претставува предмет на интерес на голем број истражувачи кои врз основа на скромната изворна литература се обидуваат да ги одгатнат и систематизираат потеклото, карактерот и теолошката природа на балканските богомилски заедници. Во однос на ова, може да се каже дека богомилството во историографијата претставува предмет на различни толкувања, и оваа специфика на повеќе одделни гледишта во однос на еден феномен ретко може да се најде кај останатите религиозни учења или политички движења. Оваа подвоеност се должи на неколку контрадикции помеѓу автентичните и секундарните извори кои говорат за теолошките учења и обредните практики, како и политичкото дејство на припадниците на ова учење и движење, кои во согласност со политичките состојби и опасноста од прогони и воени напади биле принудени формално да инклинираат кон догмите на официјалните цркви.

Авторите кои се занимаваат со богомилството на Балканот застапуваат два различни историски наративи. Едниот наратив е застапуван од постарите автори (Ф. Рачки, Д. Оболенски, А. Соловјев, Д. Мандиќ и др.)¹ и укажува на континуитетот и дисперзијата на ова учење од малоазиските христијански ереси, преку балканските богомили до западноевропските катари и албигензи. Освен ова, постои и понов наратив во однос на балканските богомили, поточно босанските богомили/патарени, според кој босанската богомилска/патаренска црква иако имала допирни точки со учењето на останатите балкански богомилски заедници, сепак била одвоена од нив и претставувала огранок на католичките монашки редови.² Во овој текст ќе се опсервираат основните изворни текстови и материјални остатоци од балканските богомилски заедници, со што ќе се укаже на застапеноста на неортодоксната христологија и гностичко-мистичките елементи, кои претставуваат теолошка основа и заедничка карактеристика за сите балкански богомили. Со тоа, ќе се укаже

¹ Rački 1869, 93-96; Obolensky 1972, 286-290; Mandić 1962, 118-136; Solovjev 1948.

² Ова мислење е застапувано од страна на Џ. Фајн и С. Чирковиќ, кои истакнуваат дека монашката организација на босанската црква може да се окарактеризира како огранок на католичките монашки редови која во своето теолошко учење попримила дуалистички елементи (Fine 1975, 151; Ćirković 1964, 58-69). Понатаму, како што ќе се види во текстот, овие автори својата теза ја потпираат со некои елементи од теологијата на босанските богомили/патарени, а тоа е афирмативниот однос кон старозаветните пророци и Стариот Завет и недоволната застапеност на дуализмот како елемент на нивното теолошко учење. Меѓутоа, овие елементи се иманентни и на останатите балкански богомилски заедници.

на континуитетот на овие карактеристики како составен дел од теологијата на богомилите, започнувајќи од Македонија, Тракија, Бугарија, Константинопол, Србија и завршувајќи во Босна. Преку индукција на неколку историски извори, ќе се обидеме да направиме критички осврт на наративот за дисконтинуитетот на богомилството на Балканот, т.е. небогомилската природа на босанската богомилска/патаренска црква, со што ќе се укаже на фактот дека босанската богомилска/патаренска црква претставува продолжение на хронолошки претходните балкански богомилски заедници токму од аспект на горенаведените теолошки елементи. На крајот, ќе укажеме на историските извори кои говорат дека сепак во одредени аспекти постојат разлики помеѓу балканските богомилски заедници, но истите не се доволни аргументи за потврдување на тезата за дисконтинуитетот на балканството богомилство, т.е. на тезата според која босанските богомили/патарени не биле продолжувачи на теологијата на претходните балкански богомилски заедници.

Во однос на тезата за континуитетот и дисперзијата на богомилското учење на Балканскиот Полуостров, исклучително важен елемент претставува неортодоксната христологија, која е заедничка за сите балкански богомилски заедници, започнувајќи од Македонија и Тракија во крајот на X век, преку Константинопол во XII век, до Босна во периодот од XII до XV век. Историските извори говорат за фактот дека балканските богомили споделувале христологија која е различна од онаа на официјалните цркви, при што разликата се состоела во разбирањето на Исусовата природа и суштина, како и сфаќањето на концептот за тројството. Имено, доколку се изразиме со теолошко/философски речник, можеме да заклучиме дека балканските богомили верувале дека Исус и Светиот Дух претставуваат создадени онтолошки феномени, а не вечни хипостази својствени на Божјата суштина. Хронолошки првиот извор кој говори за неортодоксната христологија на богомилите е *Беседата против богомилите* од презвитерот Козма, за која постојат неколку мислења во врска со местото и периодот на пишувањето.³ Во основа, *Беседата*

³ Еден дел од авторите сметаат дека презвитерот Козма живеел и дејствувал од крајот на IX до почетокот на X век, и *Беседата* е напишана за време на владеењето на царот Петар, во средината на X век (Ангелов 1947, 17-22; Минков 1934, 3). Хамилтон, Ј. Стојанов, В. Антиќ и М. А. Панова пишувањето на *Беседата* го лоцираат во периодот непосредно пред или непосредно после смртта на царот Петар во 969 година (Hamilton et al. 1998, 114; Антиќ 1977, 114; Ангеловска-Панова 2004, 21). Друг дел од авторите сметаат дека презвитерот Козма дејствувал непосредно после смртта на царот Петар, до пропаста на Самуиловото царство во 1018 година. Останатиот дел

на презвитерот Козма иако не произлегува од самата богомилска заедница, туку од противниците на ова учење, сепак претставува прво автентично дело во кое опширно се изложени основните теолошки учења и обредни практики на богомилите од Првото Бугарско Царство, поточно од Македонија и Тракија, кои во тој период биле анкетирани кон истото. Со оглед на хронолошката рамка во која ова дело е напишано, а соодветствува со периодот кога богомилството било масовно застапено на оваа територија, како и стилот на пишување од кој имплицитно можеме да заклучиме дека презвитерот одблиску бил запознаен со основните теолошки принципи на богомилите, можеме да заклучиме дека иако е напишано од спротивната страна, сепак ова дело претставува исклучително значаен извор во изучувањето на богомилството. Започнувајќи ја својата *Беседа*, во првата глава, презвитерот Козма напоменува како ѓаволот влегол најпрво во Ариј, којшто „почнал да го клевети Синот Божји не сметајќи го за еднаков со Таткото, туку за ангел и прислужник на Бога, заборавајќи дека Христос рекол јас и Отецот сме едно и исто.”⁴ Презвитерот ги споменува уште и Савел кој говорел дека кога Христос настрадал со телото на крстот тогаш настрадало и божеството на света троица, понатаму Македониј, кој го клеветел Светиот Дух сметајќи го за понезначаен од Отецот и Синот.⁵ Со ова всушност презвитер Козма укажува на проповедниците кои го негирале ортодоксното сфаќање на

од авторите сметаат дека презвитерот Козма дејствувал во периодот после смртта на византискиот император Василиј II во 1026 година, или за време востанието на Петар Делјан во 1041 година, учествувајќи како теолошки противник на богомилското движење кое било дел од ова востание. На крајот, иако неаргументирано, постои и мислење дека презвитерот Козма *Беседата* ја напишал во периодот непосредно после Трновскиот собор во 1211 година. (види Велев 2011, 29). Во однос на местото на дејствување на презвитерот Козма, еден дел од историчарите сметаат дека делото било напишано во Преслав, додека друг дел настанувањето на *Беседата* го поистоветуваат со Македонија. Според В. Киселков Козма бил роден во Охрид, кон крајот на X век. Ј. Трифионов смета дека Козма живеел во Западна Македонија и Албанија, додека Д. Оболенски дејствувањето на Козма го убицира во Македонија, токму поради фактот што територијата на Македонија во X и XI век претставува центар на богомилското движење (Антиќ, Драгојловиќ 1978, 54). И. Велев ја застапува тезата дека презвитерот Козма дејствувал во околината на Охрид, каде што и ја напишал *Беседата*. (Велев 2011, 32-37). Тезата за Македонија како земја на дејствување на Богомил е застапувана и од страна на М. Барбер (Barber 2000, 14). Драгојловиќ и Антиќ исто така заклучуваат дека овој текст бил напишан врз основа на ракопис составен на теренот на Македонија (Антиќ, Драгојловиќ 1978, 55).

⁴ Hamilton et al. 1998, 115.

⁵ Ibidem.

тројството и на соборот во Никеја биле исклучени од црквата,⁶ што од своја страна имплицира на идејата во некои аспекти богомилството да се поистовети со горенаведените учења. Потврдувајќи го неортодоксното сфаќање на тројството кај богомилите, презвитерот истакнува дека „...Евреите плукаа врз телото на Господа, а еретиците го плукаат неговото божество. Но (гласотилакот) им паѓа врз нивните лица. Затоа гревот на еретиците е поголем и од оној на Евреите кои го распнаа Христа, бидејќи едните го навредија телото – а другите божеството.“⁷ Елементите на неортодоксната христологија кај богомилите се изложени и во делото *Panoplia Dogmatica* од Евтимиј Зигабен, кое е напишано по наредба на византискиот император Алексиј I Комнен (1081-1118), и произлегува од испрашувањето на богомилскиот свештеник Василиј во византискиот двор. Од информациите истакнати во овој автентичен текст во однос на неортодоксната христологија на богомилите, може да се наведе оној дел кој говори дека за богомилите *Логосот* не претставувал втор лик на Тројството и вечен инкарниран Збор, туку Божјиот говор манифестиран во Исусовото учење.⁸ Според ова, Исусовото избавување на човештвото не се состои во неговото распнување на крстот, туку во неговото учење.⁹ Во понатамошниот текст дознаваме дека богомилите учеле дека Исус и Светиот дух не се хипостази, туку различни имиња, т.е. еманации на Бога.¹⁰ На крај, се истакнува дека богомилите верувале дека Исус е создаден 5.500 години пред создавањето на светот, како и дека Исус произлегол од Бога и бил наречен Божји збор, а Светиот Дух произлегол од Исуса и бил наречен збор на Исус.¹¹

Во согласност со неортодоксната христологија, богомилската теологија се карактеризирала и со умерениот дуализам како автентично учење заедничко за сите балкански богомили. Самиот термин дуализам како номинација на богомилската теологија е проблематичен¹² од аспект

⁶ Антиќ 1977, 124; Велев 2011, 52.

⁷ Велев 2011, 63.

⁸ Зигавин 1980, 57-60.

⁹ Hamilton et al. 1998, 182-183.

¹⁰ Зигавин 1980, 68-69.

¹¹ Зигавин 1980, 59; Велев 2011, 63.

¹² Во историографијата терминот дуализам како назив за богомилската теологија прв пат е употребен од страна на Ф. Рачки (Rački 1896, 89, 111). Понатаму, сите останати автори кои пишуваат за богомилството го употребуваат овој термин. Тука лежи и првата контрадикција на историските извори во однос на континуитетот на богомилството на Балканот. Така, истражувајќи го учењето на босанската богомилска/патаренска црква, Џ. Фајн доаѓа до заклучок дека истото не е дуалистичко, и од

што во строга смисла, дуализмот претставува онтолошко учење според кое во основата на постоењето постојат два тотално независни принципи. Во однос на учењето на балканските богомили, во историските извори гледаме дека богомилската теологија и онтологија во голема мера се базирала на учењето за постојаната борба помеѓу силите на доброто и злото. Според богомилите силите на доброто биле олицетворени во Исус, Божјите апостоли, анѓелите и совршените верници, додека силите на злото биле олицетворени во ѓаволот и неговите следбеници. Иако врз основа на делови од автентичните текстови богомилската теологија може да се окарактеризира како радикален дуализам,¹³ сепак, иследувајќи ги автентичните текстови и материјални остатоци создадени од припадниците на балканските богомилски заедници заклучуваме дека во основа теологијата на богомилите онтолошката позиција на ѓаволот ја разбирала како позиција на создаден феномен кој претставува основа на силите на злото. Така, во *Беседата* ѓаволот е опишан како „*паднат анѓел*” кој има временски одредена власт врз материјалниот свет.¹⁴ Понатаму, ѓаволот во *Беседата* исто така е означен како „*зол кнез*” и „*заведувач*” на човечките души кон зло.¹⁵ Вториот извор кој говори за богомилската теологија и позицијата на ѓаволот како предводник на силите на злото се *глосите*¹⁶ од *Среќковиќевото евангелие*, чие создавање временски и географски може да се лоцира во XIV/XV век во средна или источна Босна.¹⁷ Во *Среќковиќевото евангелие*, идентично како и кај *Беседата* од Презвитер Козма, ѓаволот е именуван како *господин на светот* (*госпо-*

овој аспект тоа радикално се разликува од учењата на македонските, бугарските и византиските богомили (Fine 1975, 174). Меѓутоа, како што е наведено во текстот, учењето на македонските, бугарските и византиските богомили не претставува дуализам во строгата смисла на зборот. Анализирајќи ги изворните текстови, можеме да дојдеме до заклучок дека на учењето на македонските, бугарските и византиските богомили била својствена теологијата на дијалектичка борба и спротивставеност помеѓу силите на доброто и злото. Понатаму, кај истите во голема мера се застапени и мистичко-гностичките елементи. Во наведените аспекти учењата на сите балкански богомили, вклучително и на босанските, се совпаѓаат, и со тоа тезата на П. Фајн за одвоеноста на учењето на босанската црква од аспект на нејзината недуалистичност се доведува во прашање.

¹³ Псел 1965, 131.

¹⁴ Велев 2011, 63.

¹⁵ Ibidem, 63.

¹⁶ Глосите се фрагменти впишани на маргините од текстот на Евангелието, и во кои се изложуваат мистичко-гностичките елементи во учењето на припадниците на босанската богомилска заедница.

¹⁷ *Rječnik JAZU*, knj. 14, 384.

дин вјека) и кнез на светот (кнез вјека), поттикнувач (навадник) на човечките души кон грев и зло и Божји сопарник (супарник) во борбата за човечките души.¹⁸ Спротивставеноста помеѓу силите на доброто и силите на злото во светот каде што владее неправдата (*кривина царује*), според глосите од Среќковиќевото евангелие е прикажана во антиномиите помеѓу „анџелите кои верно му служат на отецот небесен” и „анџелите кои Сатаната ги одвоила од небото”, „Божјите луѓе” и „синовите на царството/светот”, „Божјата црква” на оној свет чиј „гостиник” е Петар, и „долната црква” на „кнезот на светот” со „иконобом” како старешина на истата.¹⁹ За спротивставеноста и борбата на богомилите со силите на злото говорат и *Рапорлиата* од Евтимиј Зигабен, како и *Куновскиот запис* од Босна. Во *Рапорлиата* се истакнува дека богомилите од масилијаните го превземале учењето дека кај секој човек престојува демон, меѓутоа од нив (т.е. од богомилите и масилијаните) демоните бегаат како „стрела исфрлена од лак”.²⁰ *Куновскиот запис* претставува фрагмент пронајден во истоименото село во југоисточна Босна. Записот напишан на старобосанско писмо претставува своевидна амајлија во која богомилскиот свештеник им се заканува на демоните да престанат да нанесуваат штета врз стоката и имотите на луѓето од Куновскиот крај.²¹ Со ова, совпаѓањето на теолошките учења кај балканските богомили во однос на борбата помеѓу силите на доброто и злото претставува аргумент за тезата за континуитетот на богомилството на Балканот.

Од исклучителна важност за проучувањето на богомилското теолошко учење се апокрифните текстови²² во кои преовладуваат мистичките и гностичките теолошки елементи. Користењето на апокрифите од страна на богомилите е логично, имајќи ја предвид сличноста на содржината на апокрифите со историските извори кои говорат за мистичко-гностичките елементи на богомилската теологија. Повеќето од апокрифите (*Книга за Енох*, *Видението на Исаија*, *Откровението на Варух*, *Прение на антихристот со Христос*), му претходат на богомилството и хронолошки се поврзуваат со периодот од I до V век. Во наведените апокрифи истакнати се гностичко-мистичките тенденции со изложувањето на мистичкото доживување на пророкот Исаија, како и во спротивставено-

¹⁸ Драгојловић 1987, 194, 198.

¹⁹ Ibidem, 198.

²⁰ Hamilton et al. 1998, 181; Драгојловић 1974, 114-116.

²¹ Hadžijahić et al., 1977, 42.

²² Во основа, апокрифите претставувале тајни текстови чија содржина опфаќа случки, поврзани со старозаветните пророци или апостолите.

ста помеѓу силите на доброто олицетворени во Исус и силите на злото олицетворени во сатаната.²³ Апокрифот *Видение на Исаија* бил познат на грчки јазик уште од I и II век и во него се говори за контекстот на создавањето на ова дело, т.е. за еврејскиот цар Езекиј, за неговиот лош син Манасиј, за пророштвото на Исаија и за неговата маченичка смрт. Во 20-тата година од царувањето на јудејскиот цар Езекиј во Ерусалим дошол пророкот Исаија за да му ја претскаже иднината. Кажувајќи ги зборовите на вистината пред насобраните пророци и нивните синови, врз него слегол Светиот Дух, пришто присутните сфатиле дека беседата на Исаија е вдахновена од горе.²⁴ Апокрифот *Видението на св. Исаија* претставува објаснување на духовното патување на овој старозаветен пророк преку седумте небеса до највисокото небо, каде што гледа светлина и бројни ангели и праведници. Потоа, во овој апокриф се опишува како еден ангел му ја отворил книгата на делата на сите луѓе, по што Исаија се поклонил на „*првиот и единствениот, вечниот и возвишен господин на сите слави, кого не можат да го опфата имиња ниту погледи, кој е прославен од св. Дух со устите на светите праведници.*”²⁵ На седмото небо Исаија слушнал како Вечниот му заповедал на Исус да се симне низ небесата, во светот, преобразувајќи се во човечка подоба. Текстот *Видението на Исаија* иако бил многу користен од страна на богомилите, сепак потекнувал од II век и постојат претпоставки дека истиот е напишан од Јустин, Тертулијан, или од Ориген.²⁶ Употребата на овој апокрифен текст од страна на богомилите, со учењето за можноста за духовно патување, ја потврдува нивната гностичко-мистичка ориентација, и нивното учење за духовната усовершеност како духовно патување кон Бога.

Апокрифот *Тајната Книга*, позната како *Јованово Евангелие* го објаснува ѓаволовото прогонување од небесното царство, пришто се истакнува дека ѓаволот бил еден од највисоките ангели кој се симнал од небото до најниските страни и оттаму се воздигнал до престолот на Бога, но поради тоа што сакал да биде еднаков со Возвишениот бил прогонет од небесното царство. Во овој текст се објаснува владеењето на ѓаволот врз материјалните нешта, и владеењето на Бога врз душата.²⁷ Ова учење за ѓаволот како паднат ангел соодветствува со богомилското сфаќање на

²³ Василев 2001, 26.

²⁴ Ангеловска-Панова 2004, 127-128.

²⁵ Rački 1896, 242-243.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Rački 1896, 244-246.

ѓаволот опишано во *Беседата* од презвитер Козма. Материјата сфатена како сфера на влијание на злиот принцип и душата како сфера на Божјото влијание истакната во овој апокриф соодветствува со онтолошкото учење за дијалектичката борба помеѓу доброто и злото кај богомилите.

Учењето за Исусовото слегување од небото истакнато во апокрифот *Видение на Исаија* е иманентно на *докетизмот* како елемент на богомилската теологија својствен за балканските богомили. Во основа, докетизмот претставува учење според кое Исусовото потекло било небесно, т.е. Исус на земјата се симнал од небесниот свет, и повторно се вратил во него. Оваа теолошка ориентација соодветствува со гностицизмот и мистицизмот на богомилите кој укажува на постоењето на *небесен свет* од кој потекнуваат Исус и Евангелието, и кој претставува пребивалиште на Божјите апостоли и ангелите. И ова учење било карактеристично за сите балкански богомили. Во *Синодикот на цар Борил* од 1211 година богомилското учење помеѓу другото е анатемизирано поради „... верувањето дека Христос привидно бил роден, привидно бил распнат и воскреснат во неговото тело кое летнало во воздухот.“²⁸ Во врска со докетизмот на босанските богомили, Монета Кремонски ја забележува посебноста на учењето на богомилите *Словени*,²⁹ и истакнува дека Словените верувале дека Христос имал привидно тело кое го оживеал ангел кој Бог го испратил во светот.³⁰ За богомилската мистичко-гностичка и докетистичка тенденција говори и *Panopliata* на Евтимиј Зигабен, каде што се истакнува дека богомилите верувале дека тие не умираат, туку како на сон се преобразуваат, ја соблекуваат земната облека и ја облекуваат *небесната облека* на Христос. Станувале еден образ со него и одеа во друштво на ангелите и апостолите во царството Божје.³¹ Ова богомилско учење се пренесува и кај западноевропските катари, кои верувале дека Ное, Авраам, Исак, Јаков и останатите патријарси, понатаму Мојсеј,

²⁸ Ангелов et al. 1967, 238.

²⁹ Категоризацијата на богомилските заедници на Балканот од страна на латинските автори е остварена со тоа што, според истите, како извориште на западноевропските катари и албиџени се сметаат балканските богомилски заедници *Ecclesia Sclavoniae*, *Ecclesia Latinorum de Constantinopoli*, *Ecclesia Graecorum*, *Ecclesia Philadelphia in Romania*, *Ecclesia Bulgariae* и *Ecclesia Durgunthiae* (Stoyanov 2000, 196). Имајќи ја предвид територијалната застапеност на богомилството во наведените територии, најприкладно би било да заклучиме дека Словенската богомилска црква била назив за босанската богомилска/патаренска заедница.

³⁰ Mandić 1962, 366.

³¹ Зигавин 1980, 63.

Исус и сите пророци биле сакани од Бога и биле жители на некаков „друг свет”.³² Учењето за постоењето на духовен свет во кој пребивале Божјите апостоли, ангелите и Исус, како и учењето дека Исус потекнува од истиот свет, каде што е и напишано евангелието, се во линија на богомилскиот докетизам и подвоеноста помеѓу духовното и материјалното, при што духовното се смета за поле на влијание на принципот на доброто, додека материјалното се смета за поле на влијание на принципот на злото. Понатаму, за докетистичката и мистичко-гностичката ориентација на босанските богомили говори една глоса од *Среќковиќевото Евангелие*. Имено, во 11-тата глоса од ова Евангелие поопширно се говори за човечките души, кои се наречени *пленици на телото*. Овие човечки души според глосарот на ова Евангелие се спротивставени на „*непријазните*” ангели кои Сатаната ги повела со себе од небото. Според оваа (11-та) глоса, човечките души, со оглед на своето небесно потекло, поседуваат моќ додека се во телото со посредство на Божјата милост да се исчистат од гревот и да го примат во себе духот на Бога, и со тоа да се вбројат помеѓу Божјите луѓе чие пребивалиште (*жилиште*) е на небото – на небесниот Ерусалим.³³ Земајќи ја предвид споделената мистичко-гностичка и докетистичка теолошка ориентација на балканските богомили, заклучуваме дека ова е уште еден елемент кој говори во прилог на тезата за континуитетот на богомилството на Балканот.

Кога се споменати старозаветните пророци, потребно е да се укаже на уште една историографска контроверзија во однос на богомилското учење, а тоа е проблемот на односот на богомилите кон старозаветните пророци.³⁴ Имено, во однос на балканските богомили, автентичните извори укажуваат на фактот дека истите имале негативен однос кон старозаветните пророци, особено кон Мојсеј и Стариот Завет. Интересен е податокот што сите извори кои говорат за оваа посебност на бо-

³² Ангелов et al. 1967, 148.

³³ Драгојловић 1987, 198.

³⁴ Изворите кои говорат за негативниот однос кон старозаветните пророци и отфрлањето на Стариот завет кај македонските, тракијските и византиските богомили биле аргумент за авторите кои ја застапуваат тезата за небогомилската суштина на босанската црква. Имено, овие автори изложувајќи ги изворите во кои се говори дека босанските богомили/патарени имале позитивен однос кон старозаветните пророци и Стариот Завет, заклучуваат дека и од овој аспект теологијата на истите била различна од останатите балкански богомили (Petrović 1998, 64; Fine 1975, 82). Како што е истакнато во овој текст, и овој аргумент е недоволен, т.е. истакнати се изворите кои говорат за позитивниот однос на останатите балкански богомили кон старозаветните пророци и Стариот Завет воопшто.

гомилското учење потекнуваат од припадниците на духовната класа на официјалните цркви, т.е. противниците на богомилите.³⁵ Исто така, оваа посебност на богомилското учење соодветствува со текстовите за малоазиските павликијани, во кои исто така е истакнат негативниот однос кон старозаветните пророци и Стариот Завет,³⁶ што наведува на претпоставката дека овие констатации во однос на богомилската теологија се превземени од постарите текстови кои се однесуваат на малоазиските павликијани. Тезата дека овој феномен е навистина иманентен на теологијата на балканските богомили се доведува во прашање со неколку историографски податоци кои укажуваат на спротивното – т.е. на фактот дека богомилите воопшто немале негативен однос кон старозаветните пророци, туку истите ги прифаќале. Најпрво, името на наследникот на Богомил – Еремија, како и неговиот наследник Азарија³⁷ ја негираат тезата за негативниот однос на богомилите кон старозаветните пророци. Имено, доколку богомилите имале негативен однос кон старозаветните пророци, не би било логично духовните водачи на ова движење да се нарекуваат според имињата на истите. За ова говори и *Синодикот на цар Борил* во кој, меѓу другите личности, се анатемизира и *Мојсеј богомилот*.³⁸ За фактот дека босанските богомили имале афирмативен однос кон старозаветните пророци говори *Млетачкиот зборник* од Босна. Имено, на почетокот на декалогот има слика на Мојсеј кој покажува кон Христос. Во третата глава од овој текст се споменува „*Богот на Авра-*

³⁵ За негативниот став на македонските богомили кон Стариот Завет и старозаветните пророци воопшто пишува Теофилакт (Ангелов et al. 1967, 42-43). Интересен е фактот што текстот на Теофилакт е идентичен со текстот на Скилица, кој опишувајќи ги учењата на малоазиските павликијани го истакнува нивниот негативен став кон Стариот Завет и старозаветните пророци (Ibidem). За разлика од Теофилакт, презвитерот Козма истакнува дека богомилите го претпочитале апостолскиот пред старозаветниот закон (Велев 2011, 67).

³⁶ Obolensky 1972, 39.

³⁷ *Баталовото евангелие* е напишано во 1393 година во околината на Травник од страна на духовникот од босанската црква – Батало Сантиќ, според кого и е именувано истото. На почетокот од истото Евангелие постои список на епископите (*дедовици*) на босанската црква, при што како први два епископи се наведени Еремија и Азарија. Со оглед на фактот што старозаветните имиња во овој период биле особено користени во Македонија, Д. Мандиќ заклучува дека богомилството во Босна било пренесено од Македонија за време на освојувањето на цар Самоил на Босна (Mandić 1962, 133). Овој податок е уште еден аргумент во корист на тезата за континуитетот на богомилската теологија на Балканот.

³⁸ Антиќ, Драгојловиќ 1978, 89.

ам, Исак и Јаков”.³⁹ На крајот, богомилската молитва со поклонението и прострацијата кои се сметаат за авраамска традиција на молење, укажува на тенденцијата на богомилите да ја продолжат оваа старозаветната традиција.⁴⁰ Имајќи ја предвид контрадикцијата помеѓу горенаведените извори кои говорат за афирмативниот однос од една, и изворите кои говорат за негативниот однос на богомилите кон старозаветните пророци и Стариот Завет од друга страна, може да дојдеме до заклучок дека во однос на оваа контрадикција постои едно компромисно решение. Како основа за ова може да се истакне делот од *Беседата* на презвитерот Козма во кој се говори дека богомилите за себе истакнувале „...не живееме според прописите на Мојсиевиот закон, туку според апостолскиот,”⁴¹ Според овој и останатите горенаведени извори, заклучуваме дека богомилите немале негативен став и однос кон старозаветните пророци и закони, туку истите ги напуштиле претпочитајќи го апостолскиот закон. Ова напуштање на старозаветниот закон било причина богомилите да бидат обвинети од страна на противниците за хулење кон старозаветните пророци и непризнавање на Стариот Завет, што всушност не соодветствувало со реалноста.

Сега да се осврнеме на материјалните остатоци од босанските богомили/патарени, т.е. надгробните плочи наречени *стеќици*.⁴² Во однос на надгробните плочи на припадниците на босанската богомилска/патаренска црква, можеме да констатираме дека во истите се застапени горенаведените теолошки елементи, т.е. неортодоксната христологија и мистичко-гностичките елементи. Згора на ова, во симболиката на стеќиците присутно е учењето за тајното апостолско наследство иманентно на македонските, бугарските и византиските богомили. Ова повторно ја афирмира тезата за континуитетот на наведените теолошки елементи

³⁹ Petrović 1998, 64.

⁴⁰ Hamilton et al. 1998, 130, 138

⁴¹ Велев 2011, 67.

⁴² Во однос на текстуалната содржина на стеќиците во Босна, разликуваме три видови стеќици. Првиот вид стеќици претставуваат надгробни плочи на витези, и на почетокот на епитафот најчесто е употребувана ситнагмата „А се лежи...”, и во продолжението е истакнато во чија служба бил покојниот витез, неговата храброст и неговата смрт (Lovtjenović 2008, 93-95). Вториот вид стеќици претставуваат надгробни плочи на благородници/чки, и во епитафот на истите се истакнати биографските податоци за покојниот благородник/чка (Ibidem, 93-95). Третиот вид стеќици се однесуваат на припадниците на босанската богомилска/патаренска црква, и во епитафот освен податоците за покојникот, се истакнати и некои аспекти од теолошките учења на босанската богомилска/патаренска црква (Ibidem).

кај балканските богомилски заедници. Со оглед на тоа што текстовите на стеќците, како што беше случајот со *Среќковиќевото евангелие* и *Куновскиот запис*, претставуваат автентичен материјал создаден од самите босански богомили/патарени, афирмирањето на наведената теза добива на тежина.

Една од најјасните и најопширните надгробни плочи поврзани со членовите на босанската црква е онаа на гостот Мишљењ, крај Пуховац – Зеница, недалеку од Јањичи и Билино Поле, на која пишува: „*A se leži Dobri Gost Mišlen komi biše pr(iredio) po uredbi Avram svoje veliko gostolubstvo. Gospodine dobri, kada prideš prid Gospodina našega Isuha ednoga spomeni i nas svojih rabovi*”.⁴³ Најпрво, именувањето на Исус со името *Господин* уште еднаш ја потврдува неортодоксната христологија на балканските богомили и босанските патарени, според која Исус не е на исто рамниште со Бога. Понатаму, споменувањето на Авраам докажува дека босанските патарени не ги негирале старозаветните пророци. Гостопримството со кое се одликувал гостот Мишљењ, а се споредува со она на Авраам истакнато во Стариот Завет, е сфатено како своевидно духовно дејство на овој старозаветен пророк врз гостот Мишљењ, што повторно ја објаснува длабоко мистичката и духовна ориентација на босанските патарени, која во извесна мера е во согласност со мистицизмот и докетицизмот на балканските и византиските богомили, според кои, како што погоре е истакнато, усовершените членови на богомилската заедница не умираат, туку како на сон се преобразуваат, ја соблекуваат земната облека и ја облекуваат *небесната облека* на Христос, станувале еден образ со него и одеде во друштво на ангелите и апостолите во царството Божје.⁴⁴ Како второ, оваа мистичка ориентација на босанските богомили одговара со горенаведеното учење на западноевропските катари, кои верувале дека Ное, Авраам, Исак, Јаков, и останатите патријарси Мојсеј, Исус и сите пророци биле сакани од Бога и биле жители на некаков „*друг свет*”.⁴⁵ За континуитетот на ова верување според кое усовершените членови на

⁴³ Dizdar 1969, 151. Според Д. Ловреновиќ, споменувањето на нашиот господин Исус – едниот укажува на фактот на сродност на учењето на припадниците на босанската црква со православното учење за Исус како еднороден Божји син. (Lovrenović 2008, 91). Сепак, со оглед на фактот дека во текстот на овој стеќак Исус не е наречен Божји син, туку Господин, заклучуваме дека оваа компарација не е соодветна, и најсоодветно би било споредувањето на учењето на припадниците на босанската црква со останатите балкански богомили во однос на неортодоксната христологија.

⁴⁴ Зигавин 1980, 63.

⁴⁵ Ангелов et al. 1967, 148.

богомилската заедница после смртта одат во небесното друштво на Исус и останатите апостоли сведочи и преостанатиот дел од овој стеќак, кој говори за Мишљењовото застанување пред Исуса.

Понатаму, често употребувани симболи кај стеќците на припадниците на босанската богомилска црква се апостолскиот стап, Евангелието и гостот-апостол, кои можат да се најдат на повеќе локации во Босна. Во Хочево кај Високо се наоѓа стеќак на кој на едната страна е исклесан апостолски стап положен хоризонтално, а од предната страна е исклесан гост-апостол, кој со десната рака се потпира на апостолски стап, а во левата го држи Евангелието.⁴⁶ Во селото Горани покрај Неретва постои голем стеќак на кој се исклесани два апостолски стапови.⁴⁷ Во Глушац постои стеќак на кој исто како и кај стеќакот во Хочево, исклесан е гост-апостол со апостолски стап и Евангелие во раката.⁴⁸ Стеќак со апостолски стап има и во Ступари.⁴⁹ Употребата на апостолските стапови, еванелијата и гостите-апостоли на стеќците на босанските патарени соодветствува со учењето кое било заедничко за сите балкански богомили, а кое говори за тоа дека совршените членови на богомилските заедници биле претставници на духовната власт која од страна на Исус била пренесена на апостолите, и од нив преку апостолското наследство до епископите и совршените членови на богомилските заедници. Ова учење е присутно во *Беседата* на презвитер Козма, според која богомилите сметале дека се вистински наследници на учењето на апостолите, како и во *Тестаментот на гост Радин*, во кој се споменува „*исправната апостолска вера*“ застапувана од босанските богомили/патарени.⁵⁰ Во однос на употребата на апостолски стапови, гости-апостоли и Евангелија на стеќците во Босна, Р. Петровиќ укажува на претпоставката дека богомилите се држеле до „*прастарите христијански традиции*“ и дека истиот во голема мера потсетува на саркофагот од веронски Сан Зеноне, на кој исто така е насликан старец евангелист кој држи книга во рацете.⁵¹ Имајќи ја предвид застапеноста на катарското учење во Северна Италија, можеме да претпоставиме дека идентичноста на мотивите кај саркофагот во Сан Зеноне со оние на стеќците во Босна произлегува од сличноста и сродноста помеѓу учењето на балканските богомили и катарите.

⁴⁶ Mandić 1962, 303.

⁴⁷ Ibidem, 305.

⁴⁸ Ibidem, 311.

⁴⁹ Ibidem, 315.

⁵⁰ Fine 1975, 342-245.

⁵¹ Petrović 1998, 121.

Понатаму, чест мотив исклесан на босанските стеќци е *клучот*. Клучот како симбол може да се најде кај три стеќци – два од нив се во Подијелињак – Широки Бријег, и еден е од Лединац. Според Д. Мандиќ, клучевите исклесани на овие стеќци ја претставувале свештеничката власт на босанските патарени.⁵² Овој заклучок на Мандиќ е прифатлив со оглед на фактот дека босанските патарени, како и останатите балкански и западноевропски богомили и катарии, сметале дека нивните заедници претставуваат продолжение на автентичното учење на Исус кое *тајно* било сочувано од страна на апостолите, преку епископите сè до совршените членови на богомилската заедница.⁵³ Оттука, може да се прифати мислењето на Мандиќ според кое клучот исклесан на стеќците во Босна ја претставувале свештеничката власт на босанските патарени, со тоа што освен ова значење, клучот може да се сфати и како симбол на мистичкото и гностично знаење кое тајно било сочувано од совршените богомили. Понатаму, употребата на мотивите на антропоморфни крстови кај стеќците во Босна може да се објасни со неортодоксното и гностичко учење на богомилите, според кое совршените членови на богомилската заедница после смртта се преселуваат на небесниот свет во друштво со Исус и останатите апостоли, праведници и анѓели. Во согласност со ова е и горенаведениот епитаф исклесан на стеќакот на Мишљењ кај Пуховац (Зеница) кој говори за средбата на Мишљен со „...нашиот Господин Исус Христос...“.⁵⁴ Според ова, можеме да претпоставиме дека антропоморфниот крст на стеќците во Босна го претставува Исус кој со раширени раце ги пречекува совршените продолжувачи на „*апостолската вера*“.

На крајот ќе посветиме внимание на некои извори кои претставуваат аргументи за тезата за дисконтинуитетот на богомилската теологија на Балканот. Изворите на кои се повикуваат авторите застапници на оваа теза датираат од крајот на XIV и почетокот на XV век, и припаѓаат на босанската богомилска/патаренска заедница. Горенаведените извори во однос на недуалистичкото учење и афирмативниот однос кон старозаветните пророци, со оглед на сличната теолошка природа на останатите балкански богомилски заедници со овие аспекти, не претставуваат доволни аргументи за тезата за дисконтинуитетот на богомилството. Меѓутоа, неколку автентични извори говорат за фактот дека бо-

⁵² Mandić 1962, 318

⁵³ Hamilton et al. 1998, 190.

⁵⁴ Dizdar 1969, 151

санските богомили/патарени за разлика од останатите балкански богомили го почитувале и употребувале крстот, како и тоа дека истите ги почитувале празниците почитувани од останатите христијани. Основниот извор кој говори за овие теолошки елементи на босанските богомили / патарени е *Тестаментот на гост Радин*, депониран во Дубровник на 5 јануари 1466 година. Од овој документ дознаваме дека босанските богомили/патарени го користеле крстот, со тоа што на горниот дел од документот е вметнат овој симбол.⁵⁵ Понатаму, од овој документ дознаваме дека босанските богомили освен „*светиот петок и светата недела*” ги почитувале празниците Христово раѓање, Благовест, Вознесение, св. Петар, св. Павле и св. Ѓорѓија.⁵⁶ Овие факти претставуваат доказ дека теолошкото учење и практики на босанските богомили/патарени во некои аспекти се разликувале од македонските, бугарските и цариградските богомили, за кои се знае дека ги негирале крстот и празниците на православните христијани. Меѓутоа, треба да се укаже на тоа дека употребата на крстот во овој документ не треба да значи дека тој кај босанските богомили/патарени имал исто значење како кај официјалните цркви. Имено, како што е истакнато погоре, во однос на стеќците на кои се исклесани антропоморфни крстови со значење на Исус кој со раширени раце ги чека своите следбеници во небесниот свет, така и во овој документ употребата на крстот може да се сфати од овој аспект. Во *Тестаментот на гост Радин* постојат два аспекти кои укажуваат на идентичноста на теологијата и обредните практики на босанските богомили/патарени со македонските, бугарските и византиските богомили. Првиот аспект е оној дел од *Тестаментот* во кој гостот Радин дава наредба после неговата смрт дел од неговото богатство да се подели на крстјаните и кртстјаничките од „*исправната апостолска вера*”,⁵⁷ што наведува на заклучокот дека босанските богомили/патарени во XV век го застапувале учењето за апостолското наследство иманентно на македонските, бугарските и византиските богомили, а според кое вистинското Исусово учење пренесено преку апостолите е сочувано токму во боготилската заедница. Понатаму, од аспект на обредните практики, гостот Радин во *Тестаментот* порачува наведените следбеници/чки на *исправната апостолска вера* на кои ќе им биде доделено дел од богатството на гостот, да се молат за неговата душа на светите денови „*клучејќи на колена и*

⁵⁵ Truhelka 1911, 368.

⁵⁶ Ibidem, 369.

⁵⁷ Fine 1975, 365-370.

рецитирајќи ја Божјата Молитва”.⁵⁸ Како што е истакнато во *Raporliata* од Евтимииј Зигабен, како и во додатокот на *Ортодоксниот Синодик*, овој обред на рецитирање на Божјата Молитва клечејќи на колена бил својствен и на византиските богомили.⁵⁹

Во горенаведениот текст се изложени двата основни историографски наративи во однос на континуитетот/дисконтинуитетот на богомилската теологија на Балканот. Со изложувањето на неортодоксната христологија, мистичко-гностиичките елементи и докетизмот како нивна иманентна компонента, контроверзијата за богомилскиот однос кон старозаветните пророци и Стариот Завет, како и богомилското учење за тајното апостолско наследство укажавме на континуитетот на теологијата на балканските богомилски заедници. Притоа заклучуваме дека богомилството на Балканот со извесни измени успева да опстои во времетраење од пет векови и тезата за дисконтинуитетот на ова учење се побива токму со истакнувањето на горенаведените теолошки учења заеднички за сите балкански богомилски заедници. Разликите во однос на некои теолошко-обредни аспекти не имплицираат кон заклучокот дека помеѓу балканските богомилски заедници постоеле радикални разлики, туку кон тоа дека помеѓу нив имало формални разлики произлезени од повеќевековната еволуција на ова учење и движење.

⁵⁸ Truhelka 1911, 369.

⁵⁹ Hamilton et al. 1998, 130, 138; Obolensky 1972, 182-183.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Ангелов, Димитър. *Презвитер Козма и Беседата му против богомилите*. Софија: 1948.
- Ангелов, Д. – Примов, Б. – Батаклиев, Г. *Богомилството во Бџлгария, Византија и Запад-на Европа в извори*. Софија: Наука и Изкуство, 1967.
- Ангеловска-Панова, Маја. *Богомилството во духовната култура на Македонија*. Институт за старословенска култура - Аз-Буки Скопје, 2004.
- Антиќ, Вера. *Низ страниците од јужнословенските книжевности*. Скопје: Наша Книга, 1977.
- Василев, Георги. *Бџлгарски богомилски и апокрифни предстиви в англиската средновековна култура*. Софија: Издавателство Корени, 2001.
- Велев, Илија. *Беседа против богомилите на Презвитер Козма*. Скопје: Македонска Реч, 2011.
- Barber, Malcolm. *The Cathars: Dualist Heretics in Languedoc in the High middle Ages*. London: Pearson Education Limited, 2000.
- Драгојловиќ, Драгољуб. *Богомилство на Балкану и у Малој Азији*. Београд: Балканолошки институт Српске академије науке и уметности, 1974.
- Драгојловиќ, Драгољуб. *Крстјани и јеретичка црква босанска*. Београд: САНУ, 1987.
- Драгојловиќ, Драгољуб – Антиќ, Вера. *Богомилството во средновековната изворна граѓа*. Скопје: МАНУ, 1978.
- Dizdar, Mehmedalija. *Stari bosanski tekstovi*. Sarajevo: Svjetlost, 1969.
- Ćirković, Sima. *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd: SANU, 1964;
- Fine, John V.A. *The Bosnian Church: a new interpretation*. New York: Columbia Press, 1975.
- Грџки Извори за Бџгарската Историја (ГИБИ), том VI. Софиј: Издание на Бџлгарската Академија на Науките, 1965.
- Грџки Извори за Бџгарската Историја (ГИБИ), том X. Софиј: Издание на Бџлгарската Академија на Науките, 1980.
- Nadžijahić, Muhammed – Traljić, Mahmud – Šukrić, Nijaz. *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Starješinstvo Islamske Zajednice, 1977.
- Hamilton, Jenet – Hamilton, Bernard – Stoyanov, Yuri. *Christian dualist heresies in the Byzantine world*. Manchester: Manchester University Press, 1998.
- Lovrenović, Dubravko. *Stećci. bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*. Sarajevo: Rabić, 2008.
- Минков, Ц. *Презвитер Козма. Беседа против богомилите*. Софија, 1934.
- Mandić, O. Dominik. *Bogomilska crkva Bosanskih krstjana*. Chicago: Bosna I Hercegovina sv. 2, 1962.
- Obolensky, Dimitry. *The Bogomils: A study in Balkan neo-manichaeism*. Cambridge University Press, 1972.
- Petrović, Radmilo. *Bogumili*. Beograd: Pešić i sinovi, 1998.
- Rački, Franjo. *Bogumili i Patareni*. Zagreb: RAD JAZU, knjiga VII – X, 1896.
- Solovjev, Aleksandar. *Vjersko učenje Bosanske crkve*. Zagreb: Rad JAZU, 1948.
- Stoyanov, Yuri. *The Other God; Dualist religion from antiquity to the Cathar Heresy*. London: Yale Nota Bene, 2000.
- Truhelka, Ćiro. *Testament gosta Radina - prinos patarenskom pitanju*. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, 1911.

Armen ZHARNOSKI
Institute of National History, Skopje

TWO HISTORIOGRAPHIC NARRATIVES ON BALKAN
BOGOMILISM: DISPERSION OF THEOLOGICAL TEACHINGS
AMONG THE BALKAN BOGOMIL COMMUNITIES (X-XV C.)

(summary)

Bogomilism is a theological teaching that appeared at the end of the 10th century in the territory of the First Bulgarian Empire (Macedonia and Thrace) as a continuation of the Asia Minor unorthodox teachings of Massilianism and Paulicianism, growing into a massive socio-political movement which, with certain changes in theological and ritual terms, spread throughout almost the entire Balkan Peninsula and lasted until the 15th century. This theological teaching grew into a serious political element that greatly influenced the historical course of events in this territory. Historical sources say that the Bogomils had a great influence in Samuel's state, as evidenced by the fact that the closest members of Samuel's family were members of the same. Apart from this, the Bogomils actively participated in the uprising of the Balkan peoples against Byzantium (Petar Deljan's uprising in Macedonia from the beginning of the 11th century). Finally, Bogomil teaching had a particular influence in the medieval Bosnian state, where it survived until the middle of the 15th century, and was under the patronage of the Bosnian rulers.

The subject of this article are some historiographical controversies surrounding the theological nature of the Bogomil communities in the Balkans in the period from the 10th to the 15th century. Investigating the authentic sources created by the members of the Balkan communities, we come to the conclusion that they are contradictory in relation to some sources originating from the opponents of the Bogomils, i.e. the high clergy of the official churches. The contradiction first refers to the radical dualism as a categorization that the representatives of the clergy of the official churches apply to the theology of the Bogomils. Furthermore, this contradiction refers to the attitude of the Bogomils towards the Old Testament and the Old Testament prophets, which is described by the clergy of the official churches as negative. Enclosing the sources that come from the members of the Bogomil communities themselves, we point out the fact that these categorizations addressed to the Bogomils do not correspond to the real situation. Bogomil theology was characterized by a moderate and dialectical dualism, as well as an affirmative attitude towards the Old Testament and the Old Testament prophets, with a preference towards the Gospel and the apostolic law. By exposing the authentic historical sources and applying a hermeneutic and analytical-synthetic method in relation to them, we come to the

conclusion that the Balkan Bogomil communities in the mentioned five-century period basically shared a common theology, and the elements of it were unorthodox Christology, mysticism and Gnosticism. Non-orthodox Christology represents a theological teaching according to which the ontological position of Jesus and the Holy Spirit is a position of created phenomena, in contrast to orthodox Christology and the understanding of the trinity as the eternal existence of the hypostases as inseparable elements of God's essence. The mysticism and gnosticism of the Bogomils consists in the teaching of spiritual perfection, the journey to God and the realization of spiritual realities, as well as the existence of the heavenly world in which the souls of Jesus, other apostles, prophets, the righteous and angels resided. This confirms the thesis that with certain formal changes, the theology of the Balkan Bogomil communities had continuity in the period from the appearance in 10th century to the disappearance from the historical scene of this movement and teaching in 15th century.